

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ПІДТРИМКИ
МОДЕРНІЗАЦІЇ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ
(за матеріалами соціологічних досліджень)**

Аналітична доповідь

КИЇВ - 2013

Автори:

Бурковський П.А., заступник завідувача аналітично-інформаційного відділу Національного інституту стратегічних досліджень

Геращенко Т.М., головний економіст відділу досліджень демографічних процесів та демографічної політики Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Зорько В.С., старший консультант аналітично-інформаційного відділу Національного інституту стратегічних досліджень

Кисельов С.С., завідувач аналітично-інформаційного відділу Національного інституту стратегічних досліджень

Коломієць О.О., молодший науковий співробітник відділу досліджень демографічних процесів та демографічної політики Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Метою цієї аналітичної доповіді є визначення особливостей ставлення громадян України до перебудови пенсійної системи, виявлення соціальних ризиків, пов'язаних з реалізацією окремих заходів її реформування, причин та наслідків їх виникнення. В аналітичній доповіді також визначено шляхи подолання цих ризиків та розроблено практичні рекомендації щодо створення інституціональних умов для ефективного впровадження пенсійної реформи та встановлення суспільної згоди в цьому питанні.

Цю аналітичну доповідь підготовлено спільно із Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи Національної академії наук України.

При написанні аналітичної доповіді використано дані таких досліджень:

1) Опитування «Літні чоловіки та жінки в Україні: умови життя та соціальне самопочуття», проведене центром «Соціальний моніторинг» та Українським центром соціальних реформ з 26 лютого по 12 березня 2013 р. у 24-х областях України, АР Крим та м. Києві. Методом індивідуального інтерв'ю «віч-на-віч» опитано 1806 респондентів (з них 305 чоловіків, 1500 жінок) за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 60 років за такими показниками, як стать, вік, рівень освіти, регіон та тип поселення. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41 – 2,36 відсотка (для чоловіків 3,46 – 5,77 відсотка, для жінок 1,55 – 2,58 відсотка). Сукупний масив даних по опитуванню чоловіків та жінок зважено за статтю. Опитування профінансовано UNFPA.

2) «Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів» (за даними вибіркового опитування домогосподарств, проведеного у січні 2013 р.). В тематичному опитуванні брали участь 10499 домогосподарств, умови життя яких обстежувалися фахівцями з інтерв'ювання, які є штатними працівниками органів державної статистики. Максимальне значення стандартної похибки – 0,71 %, найбільшого значення величина відносної стандартної похибки вибірки досягає 1,84 %.

3) Вибіркове обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності, проведене на замовлення Державної Служби статистики України фахівцями з інтерв'ювання, шляхом безпосереднього опитування (на добровільних засадах) осіб віком 15 – 70 років, які входять до складу домогосподарств за допомогою інструментарію, розробленого згідно з методологічними вимогами МОП (Форма № 1-ЕАН «Анкета вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності» та картки до неї; Форма № 2-ЕАН «Анкета домашнього господарства» та картки до неї). Впродовж 2012 р. було опитано 119,6 тис.

респондентів віком 15 – 70 років, що становить 0,35 % постійного населення України зазначеного віку. Кількість проведених інтерв'ю становила 333,1 тис. З метою розповсюдження вибірових даних на генеральну сукупність при побудові системи статистичних ваг були використані дані демографічної статистики станом на 01.01.2012 р. щодо кількості постійного населення віком 15 – 70 років. В залежності від показника (для загальних показників) стандартна похибка вибірки (SE) становить – 0,2 – 0,4 %, гранична похибка вибірки (LSE) – 0,4 – 0,8 %.

4) Опитування «Пенсійна реформа в Україні», проведене з 11 по 13 червня 2011 р. Інститутом Горшеніна. Методом телефонного опитування було опитано 1000 респондентів у віці від 18 років у всіх обласних центрах України, м. Києві та м. Севастополі, які були відібрані за такими показниками як регіон проживання, стать, вік. Похибка репрезентативності дослідження не перевищує +/- 3,2 %.

5) Опитування громадян України щодо їх поінформованості та їх думок стосовно пенсійної реформи, пенсійних питань, пенсійного віку та заощадження коштів на пенсію, проведене у період з 9-го по 13-те червня 2010 року компанією GfK Ukraine на замовлення Проекту USAID «Розвиток ринків капіталу» та Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору». Методом індивідуального інтерв'ю було опитано 2007 українців віком від 18 років і старших, які мешкають в усіх областях України та місті Києві.

Поточні демографічні тенденції в Україні призводять до збільшення демоекономічного навантаження на працюючих осіб. Старіння населення в середньо- і довгостроковій перспективі загрожує стабільному функціонуванню системи соціального забезпечення. Починаючи з 2020 р., відбуватиметься прискорення темпів старіння населення у зв'язку із досягненням пенсійного віку громадянами, які народилися в другій половині 1950-х років¹.

Переважну частину осіб літнього віку складатимуть жінки: їхня середня очікувана тривалість життя вже значно переважає таку у чоловіків (76,02 роки проти 66,11 років в 2012 р.) і зростає більш помітними темпами. До середини поточного століття, за прогнозами демографів, кількість літніх жінок в Україні зросте майже на чверть і становитиме 5,8 млн осіб. Відштовхуючись від такого прогнозу, з метою зменшення демоекономічного навантаження та збалансування Пенсійного фонду України (ПФУ), Верховна Рада України за пропозицією Уряду підвищила з 1 жовтня 2011 р. пенсійний вік для жінок. В результаті втілення такого заходу очікується зменшення дефіциту ПФУ вже в 2021 р. на 53 млрд грн, з яких 47,9 млрд грн становитиме економія на пенсійних виплатах².

Іншим важливим напрямом врахування наслідків демографічної ситуації при здійсненні державної соціальної політики є перехід від системи державного пенсійного забезпечення до багаторівневої моделі пенсійної системи. Перші кроки у цьому напрямі було здійснено у 2004 р. завдяки запровадженню недержавного пенсійного забезпечення³ поряд із солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування⁴. Метою таких змін є побудова трирівневої пенсійної системи, що складається із системи загальнообов'язкового державного пенсійного

¹ Тут і далі гендерні особливості старіння (в тому числі на перспективу) визначено співробітниками Інституту демографії і соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України в процесі виконання НДР «Старіння населення: виклики для економіки та завдання політики»

² Лідія Ткаченко Наслідки можливого скасування пенсійної реформи «Дзеркало тижня. Україна» № 15, 19 квітня 2013 http://gazeta.dt.ua/social_security/naslidki-mozhliwego-skasuvannya-pensynoyi-reformi-_.html

³ Впроваджено Законом України «Про недержавне пенсійне забезпечення» (1057-15).

⁴ Впроваджено Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (1058-15).

страхування (I рівень), накопичувальної системи загальнообов’язкового державного пенсійного страхування (II рівень) та системи недержавного пенсійного забезпечення (III рівень). Передбачається, що в результаті реформи відбуватиметься диверсифікація джерел отримання доходів людьми літнього віку і забезпечення достатнього рівня їх добробуту.

Здійснення перерахованих заходів модернізації пенсійної системи зіткнулося з **низьким рівнем суспільної підтримки та відсутністю розуміння необхідності проведення таких змін.**

Дослідження, проведене в 2010 р., показало, що тільки 26 % населення в цілому підтримують перебудову пенсійної системи⁵. В той же час окремі аспекти її реформування отримали схвалення респондентів (рис.)

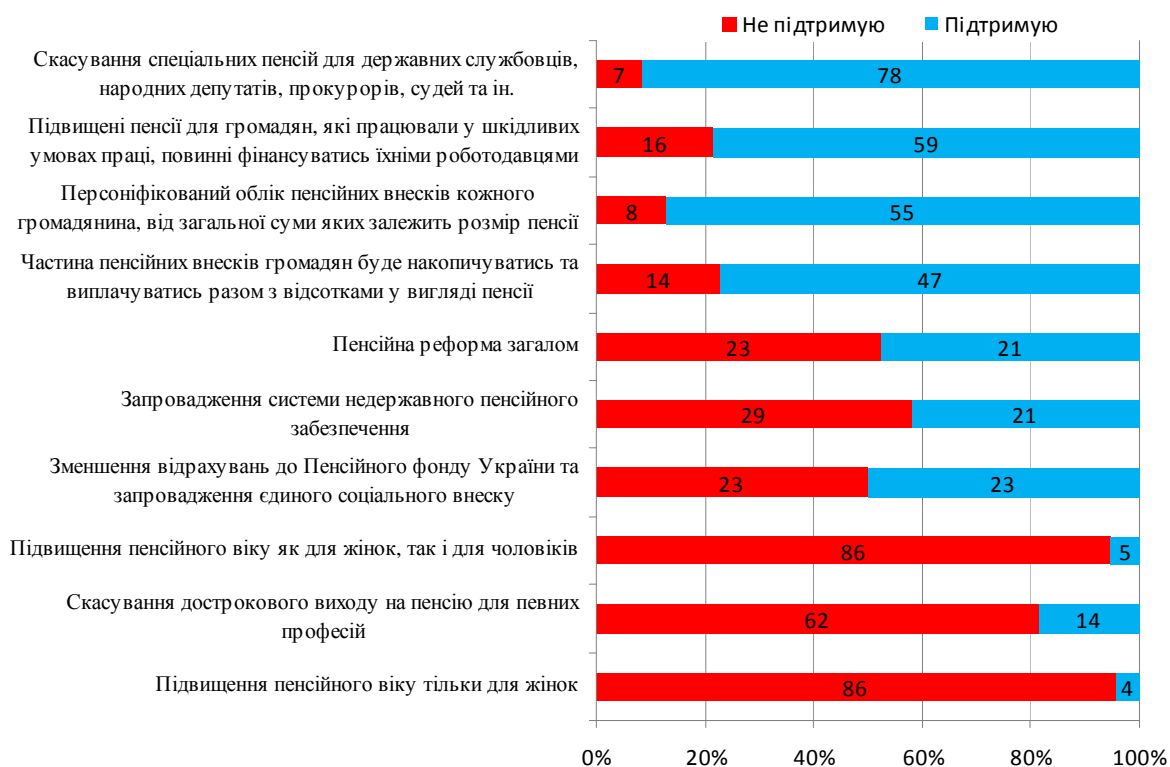

Рис. 1. Підтримка різних аспектів пенсійної реформи в 2010 р.

Джерело: «Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2010». – К.: Проекти USAID «Розвиток ринків капіталу», «Розвиток фінансового сектору», 2010. – 22 с.

⁵ Опитування громадян України щодо їх поінформованості та їх думок стосовно пенсійної реформи, пенсійних питань, пенсійного віку та заощадження коштів на пенсію, проведене у період з 9-го по 13-те червня 2010 року компанією GfK Ukraine на замовлення Проекту USAID «Розвиток ринків капіталу» та Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору». Методом індивідуального інтерв'ю було опитано 2007 українців віком від 18 років і старше, які мешкають в усіх областях України та місті Києві.

Водночас, опитування, проведене в червні 2011 р., показало, що близько половини населення (52,3 %) вважає, що в Україні потрібно проводити пенсійну реформу, ще 24,8 % можуть позитивно оцінювати можливість проведення змін у пенсійному забезпеченні і майже кожен п'ятий (18,1 %) не сформулював власної думки з цього питання⁶.

Незадовільний рівень обізнаності населення щодо проблем пенсійного забезпечення, і як наслідок – низький рівень підтримки заходів реформування пенсійної системи громадянами виступають підґрунтям для **політизації цього питання** і провокують тенденційність його висвітлення засобами масової інформації.

Зважаючи на важливість цього питання для забезпечення сталого економічного розвитку, усунення економічних і соціальних загроз національній безпеці і збереження громадянської та національної єдності, продовження пенсійної реформи потребує розробки системи політичних рішень і заходів, спрямованих на формування суспільної згоди.

У даній аналітичній записці ми проаналізуємо причини низького рівня суспільної підтримки модернізації пенсійної системи і окреслимо можливі шляхи подолання цієї проблеми. Зокрема, визначимо нагальні політичні рішення, необхідні для забезпечення інституціональної підтримки пенсійної реформи і досягнення компромісу в питанні її подальшого проведення. Також, у підсумку запропонуємо рекомендації щодо реалізації окремих заходів, спрямованих на підтримку модернізації пенсійної системи.

⁶ Всього 11-13 липня 2011 р. за випадковою вибіркою було опитано 1000 осіб віком від 18 років в усіх обласних центрах України, М. Києві та М. Севастополі. Добір респондентів здійснювався на основі квотування за такими ознаками: регіон проживання, вік, стать. Похибка репрезентативності дослідження складає 3,2 %.

Підвищення пенсійного віку, збільшення трудового стажу: відсутність громадської підтримки та її причини

Найбільшою перешкодою для подальшого проведення пенсійної реформи є на даний момент суспільні настрої щодо підвищення пенсійного віку. Хоча нові умови щодо значення віку і трудового стажу для виходу на пенсію стосуються переважно економічних інтересів жінок, які народилися між жовтнем 1956 р. та січнем 1962 р., у 2010 р. 91 % населення вважали, що жінки мають виходити на пенсію в 55 років і 76 % притримувалися думки, що пенсійним віком чоловіків має залишатися 60 років⁷.

Через три роки після підвищення пенсійного віку для жінок значна частина представників старшого покоління, яких не торкнулися зміни у пенсійному законодавстві, вважають, що пенсійний вік можна зменшити. Так, 44,5 % респондентів (38,9 % чоловіків і 47,5 % жінок) на запитання *«Який вік Ви вважаєте ідеальним для жінки, щоб перестати працювати?»* відповіли, що таким є вік 55 років. Кожен четвертий опитаний чоловік (25,5 %) вважає таким віком 50 – 54 років. Такої ж думки притримувалися 17,8 % жінок. При цьому тільки 3 % (як жінок, так і чоловіків) вважали, що жінки повинні виходити на пенсію в 60 років. В той самий час 21,2 % респондентів припускали, що для жінок не існує загального індивідуального пенсійного віку і час їх виходу на пенсію залежить від обставин (рис.)⁸.

⁷ Опитування громадян України щодо їх поінформованості та їх думок стосовно пенсійної реформи, пенсійних питань, пенсійного віку та заощадження коштів на пенсію, проведене у період з 9-го по 13-те червня 2010 року компанією GfK Ukraine на замовлення Проекту USAID «Розвиток ринків капіталу» та Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору». Методом індивідуального інтерв'ю було опитано 2007 українців віком від 18 років і старше, які мешкають в усіх областях України та місті Києві.

⁸ Проведено з 26 лютого по 12 березня 2013 року Центром «Соціальний моніторинг» у 24-х областях України, м. Києві та АР Крим. Опитано 1806 респондентів віком від 60 і старші. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41 – 2,36 відсотка (для чоловіків 3,46 – 5,77 відсотка, для жінок 1,55 – 2,58 відсотка).

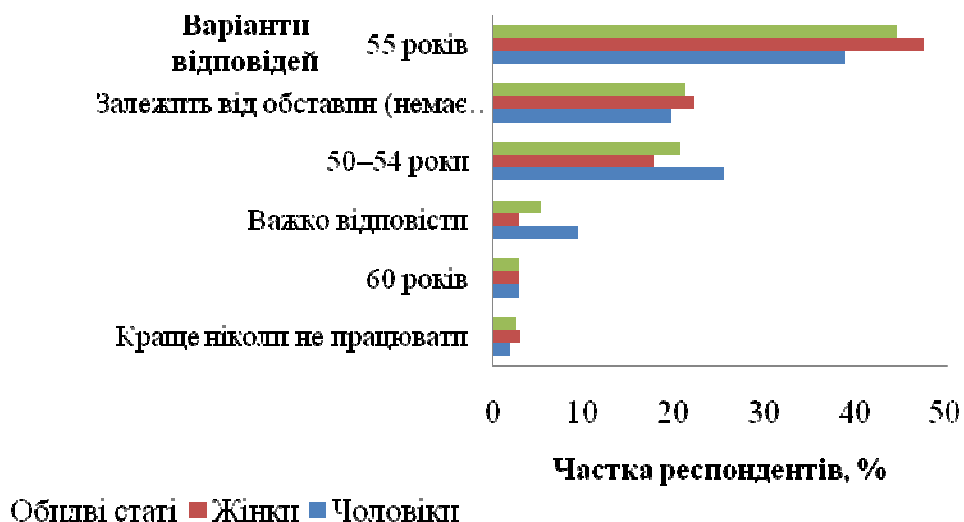

Рис. 2. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Який вік Ви вважаєте ідеальним для жінки, щоб перестати працювати?»

Джерело: Опитування «Літні чоловіки та жінки в Україні: умови життя та соціальне самопочуття», 2013 р.

Що стосується ідеального віку виходу на пенсію для чоловіків, то 23,5 % опитаних чоловіків вважали, що такий вік залежить від обставин. Тільки 2,6 % респондентів думали, що чоловіки повинні виходити на пенсію в 61 рік і більше, майже половина (43,9 %) підтримують нинішню межу пенсійного віку для чоловіків, 17,3 % вважали, що таким повинен бути вік 55 років, а 3,6 % – 50 – 54 років (рис. 3).

Рис. 3. Розподіл відповідей респондентів-чоловіків на запитання «Який вік Ви вважаєте ідеальним для чоловіка, щоб перестати працювати?»

Джерело: Опитування «Літні чоловіки та жінки в Україні: умови життя та соціальне самопочуття», 2013 р.

На нашу думку, **основними причинами низького рівня громадської підтримки підвищення пенсійного віку є:**

1. Відсутність концептуального обґрунтування та інституціональної підтримки політичного рішення щодо підвищення пенсійного віку. Економічні та демографічні тенденції у розвинених країнах зумовили підвищення в них пенсійного віку. При цьому подовження трудового життя відбувалось одночасно із втіленням концепції активного старіння, яке визначається як «процес оптимізації можливостей для збереження здоров'я, участі у громадському житті і захищеності у метю підвищення якості життя зі збільшенням віку»⁹.

Впровадження політики підтримки осіб похилого віку на основі концепції активного старіння передбачає, що суспільство бере на себе відповідальність за створення можливостей для розвитку людей літнього віку, умов для максимальної реалізації їхнього потенціалу і збільшення суспільної ролі. Водночас від них очікується ініціатива зі збереження власної працездатності, використання в повній мірі наданих можливостей. Таким чином, підвищення рівня зайнятості людей літнього віку вимагає одночасного створення умов для підвищення їхньої конкурентоспроможності на ринку праці – як через усунення дискримінації, так і шляхом впровадження програм професійного розвитку.

Тим не менше, проведене в Україні «механічне» підвищення пенсійного віку не було узгоджене із загальною політикою на ринку праці. Також не було ухвалено рішень, спрямованих на нівелювання таких негативних явищ як низька продуктивність праці, незадовільний рівень оплати праці та умов праці. Це негативно позначається на стані здоров'я працівників і не сприяє тривалому збереженню працездатності, які є

⁹United Nations, Madrid International Plan of Action on Ageing. Report of the Second World Assembly on Ageing. Madrid. 8–12 April 2002, United Nations, New York, NY, USA, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.who.int/ageing/active_ageing/en/

невід'ємними складниками активного старіння¹⁰. Про відсутність ефективної політики підтримки людей похилого віку свідчать результати опитувань. Зокрема, у 2013 р. 78 % літніх чоловіків та жінок заявили, що вони не відчують реалізацію державної політики щодо осіб літнього віку в Україні. Також 42,5 % вважали, що держава недостатньо уважна до потреб людей літнього віку, 29 % були впевнені, що держава ігнорує потреби людей літнього віку, 18,9 % засвідчили, що держава створює такі умови життя, за яких неможливо вижити особам літнього віку.

З іншого боку, громадяни похилого віку визнали низький рівень своєї соціальної адаптованості: 61,3 % респондентів не вважають себе суспільно активними (проти 26,6 %, які такими себе визнають). Лише 4,3 % таких осіб вказали, що є активними членами ветеранських організацій, 3,4 % – активними членами політичної партії, 2,7 % – активними членами організації (спілки) за інтересами. Навіть традиційна для літніх людей участь у житті релігійної громади є частиною життя досить незначної частки пенсіонерів – активними членами релігійних організацій, згідно з результатами опитування є всього 6 % осіб старше 60 років¹¹.

2. Відсутність системного підходу до оптимізації державних видатків та невідновлення соціальної справедливості у розподілі коштів системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. У 2010 р. 66 % громадян вважали, що найкращим способом покриття дефіциту ПФУ є скорочення державних видатків на інші потреби, близько чверті (23 %) виступали за підвищення платежів підприємств до ПФУ, 14 % стверджували, що додаткові надходження повинні забезпечуватись за рахунок збільшення відрахувань до ПФУ із заробітної плати, майже кожен десятий (9 %) пропонував не виплачувати пенсії працюючим пенсіонерам,

¹⁰ Sidorenko A. Active Ageing in CIS Countries: Semantics, Challenges, and Responses/A. Sidorenko, A. Zaidi// Current Gerontology and Geriatrics Research., 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hindawi.com/journals/cggr/2013/261819/>

¹¹ Проведено з 26 лютого по 12 березня 2013 року Центром «Соціальний моніторинг» у 24-х областях України, м. Києві та АР Крим. Опитано 1806 респондентів віком від 60 і старші. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41 – 2,36 відсотка (для чоловіків 3,46 – 5,77 відсотка, для жінок 1,55 – 2,58 відсотка).

4 % висловлювалися за вирішення проблеми дефіциту ПФУ шляхом створення нових робочих місць, в той час як тільки найменша частка опитаних (3 %) ставилися прихильно до підвищення пенсійного віку (табл. 1)¹².

Таблиця 1

Як на, Вашу думку, вирішити проблему з дефіцитом ПФУ?

Варіанти відповідей	% усіх респондентів
Скоротити державні видатки на інші потреби	66
Підвищити платежі підприємств до ПФУ	23
Збільшити відрахування до ПФУ із заробітної плати	14
Не виплачувати пенсії працюючим пенсіонерам	9
Створити нові робочі місця	4
Підвищити пенсійний вік	3

Джерело: Опитування «Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2010».

Отже, для вирішення проблеми збалансування бюджету ПФУ було обрано найменш популярний серед населення спосіб. Водночас **заходи, спрямовані на встановлення більш справедливої системи пенсійних виплат, мали досить низьку ефективність.** Від існуючої системи нарахування пенсій найбільше виграють ті категорії пенсіонерів, які мають порівняно високі пенсійні статки. Про це свідчать такі статистичні дані: після встановлення нової зарплатної бази нарахувань в 2012 р. станом на початок 2013 р. 54,34 % пенсіонерів отримували виплати у розмірі 901 – 1200 грн на місяць, в той час як частка тих, хто отримував пенсії у розмірі понад 1500 грн на місяць зросла з 18,01 % на початок 2012 р. до 26,11 % на початок 2013 р.

Значним залишається і розрив у розмірах пенсій для різних категорій пенсіонерів: станом на 1 січня 2013 р. середній розмір пенсії, призначеної за віком, був майже в 1,5 рази меншим за середній розмір пенсії, призначеної за вислугу років, і 5,3 рази меншим за довічне грошове утримання суддів у відставці. При цьому помітна на перший погляд різниця між мінімальним

¹² Опитування громадян України щодо їх поінформованості та їх думок стосовно пенсійної реформи, пенсійних питань, пенсійного віку та заощадження коштів на пенсію, проведене у період з 9-го по 13-те червня 2010 року компанією GfK Ukraine на замовлення Проекту USAID «Розвиток ринків капіталу» та Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору». Методом індивідуального інтерв'ю було опитано 2007 українців віком від 18 років і старше, які мешкають в усіх областях України та місті Києві.

(884 грн) і середнім значеннями пенсійних нарахувань (1430 грн) формується за рахунок значної переваги максимального розміру пенсії над мінімальним (в 10 разів), адже більше половини пенсіонерів (54,82 %) отримували в 2012 р. пенсійні виплати у розмірі до 1000 грн на місяць¹³.

Внаслідок прийняття Конституційним Судом України рішення № 3-рп/2013 від 3 червня 2013 р. (справа № 1-2/2013 щодо змін умов виплати пенсій і щомісячного грошового утримання суддів у відставці)¹⁴ вирівнювання диспропорцій у пенсійному забезпеченні різних категорій пенсіонерів стало неможливим. Крім того, за результатами голосування 9 жовтня 2013 р. депутатами Верховної Ради було відхилено законопроект «Про внесення змін до деяких законів України (щодо дотримання принципу соціальної справедливості в пенсійному забезпеченні)» (№ 1236), який передбачав, що пенсійне забезпечення народних депутатів України, Президента України та колишніх членів уряду буде здійснюватись на загальних підставах, у порядку, визначеному Законом України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування».

За таких обставин надання пенсій на особливих умовах чиновникам вищого рангу, суддям і народним депутатам категорично не схвалюють 90 % громадян. Навіть у м. Києві, де проживає найбільше теперішніх і майбутніх отримувачів «привілейованих» пенсій, лише 13,4 % респондентів висловилися на їх підтримку. Під час опитування 71 % респондентів також висловився проти спеціального порядку пенсійного забезпечення державних службовців (рис. 4). Найбільше не підтримують спеціальні пенсії для окремих категорій працівників та державних службовців найменш забезпечені респонденти похилого віку, трудова діяльність яких до того ж припала на період інтенсифікації праці (1950 – 1960 рр.)¹⁵.

¹³ Розраховано за даними зі статистичного збірника Соціальний захист населення України 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2013/sb/07_13/zb_szn_12.zip

¹⁴ Офіційний вісник України від 21.06.2013, № 44, стор. 121, стаття 1583, код акту 67435/2013.

¹⁵ Опитування громадян України щодо їх поінформованості та їх думок стосовно пенсійної реформи, пенсійних питань, пенсійного віку та заощадження коштів на пенсію, проведене у період з 9-го по 13-те червня 2010 року компанією GfK Ukraine на замовлення Проекту USAID «Розвиток ринків капіталу» та

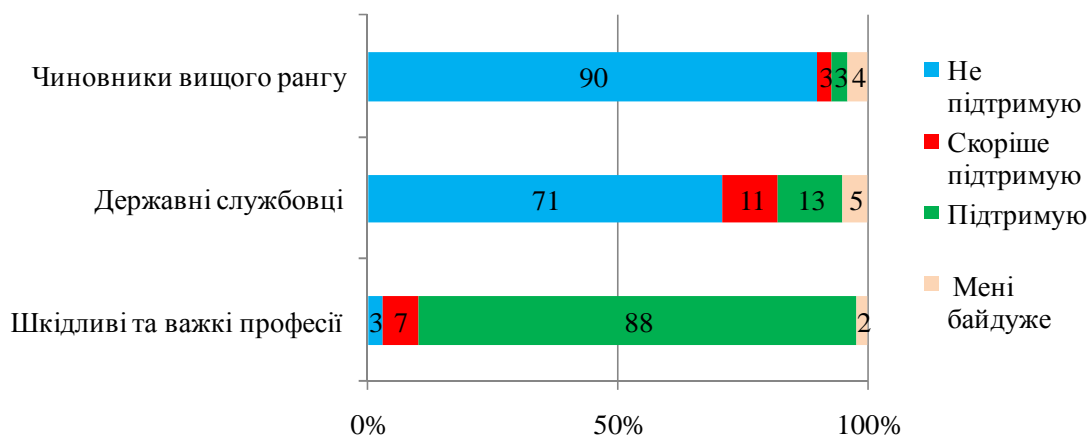

Рис. 4. Підтримка громадянами спеціального пенсійного забезпечення окремих категорій працівників

Джерело: «Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2010». – К.: Проекти USAID «Розвиток ринків капіталу», «Розвиток фінансового сектору», 2010. – 22 с.

Отже, існування спеціальних пенсійних програм для окремих категорій громадян зумовлює збереження значних диспропорцій у розмірах пенсійних виплат, що здійснюються за рахунок загального фонду державного пенсійного забезпечення. Це не знаходить підтримку населення, а також суперечить принципу соціальної справедливості, на основі якого має будуватися солідарна пенсійна система.

3. Низький рівень пенсійного забезпечення, що змушує людей пенсійного віку з достатнім рівнем залишкової працездатності пристосовуватись до складних економічних умов і поєднувати зайнятість в неформальному секторі або бюджетній сфері з отриманням пенсійних виплат. В результаті значна частина осіб старшого віку після досягнення пенсійного віку продовжують працювати. За результатами опитування літніх жінок та чоловіків, проведеного в 2013 р., майже 30 % пенсіонерів працювали після виходу на пенсію, а 10,6 % респондентів відповіли, що досі працюють. Основним мотивом зайнятості після виходу на пенсію працюючі пенсіонери зазначили забезпечення власного виживання

Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору». Методом індивідуального інтерв'ю було опитано 2007 українців віком від 18 років і старше, які мешкають в усіх областях України та місті Києві.

через низьку пенсію (31,6 %), необхідність додаткового доходу для власних потреб (29,3 %) та бажання допомогти дітям/онукам (24,4 %) ¹⁶.

Таким чином, хоча Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» передбачає матеріальне заохочення для осіб, які погодяться подовжити свою трудову діяльність, **підвищення межі пенсійного віку фактично призвело до погіршення матеріального становища значної кількості жінок**, які могли б отримувати доходи від пенсійних виплат додатково до доходів від зайнятості. Незважаючи на те, що правом дострокового виходу на пенсію в 2012 р. за даними ПФУ скористалося лише 27 тис. 55-річних жінок ¹⁷, на нашу думку, таких було б значно більше, якби не нові вимоги до збільшення трудового стажу, адже 53,5 % теперішніх жінок-пенсіонерок віком 60 років і старше припинили працювати у 55 років ¹⁸.

Не мали очікуваного позитивного впливу і запроваджені заходи економічного стимулювання добровільного відкладання терміну виходу на пенсію ¹⁹. Зокрема, згідно зі звітністю ПФУ з моменту запровадження і до кінця 2012 р. такою можливістю скористалися лише 238 осіб. Тобто, поєднання зайнятості та отримання пенсійних виплат залишається більш економічно привабливим для громадян, ніж встановлені законом стимули до подовження трудового життя працівниками старшого віку.

Підвищення межі пенсійного віку не супроводжується підвищенням рівня пенсійного забезпечення. Так, в 2012 р. середній

¹⁶ Проведено з 26 лютого по 12 березня 2013 року Центром «Соціальний моніторинг» у 24-х областях України, м. Києві та АР Крим. Опитано 1806 респондентів віком від 60 і старші. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41 – 2,36 відсотка (для чоловіків 3,46 – 5,77 відсотка, для жінок 1,55 – 2,58 відсотка).

¹⁷ Для порівняння: станом на 1 січня 2013 року в Україні проживало 365 271 жінок, яким виповнилося 55 років (Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2013/sb/07_13/sb_rpn_2012.zip)

¹⁸ Проведено з 26 лютого по 12 березня 2013 року Центром «Соціальний моніторинг» у 24-х областях України, м. Києві та АР Крим. Опитано 1806 респондентів віком від 60 і старші. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41 – 2,36 відсотка (для чоловіків 3,46 – 5,77 відсотка, для жінок 1,55 – 2,58 відсотка).

¹⁹ Законом «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» передбачене підвищення основного розміру пенсії на 0,5 % за кожен місяць роботи після досягнення пенсійного віку у випадку якщо трудову діяльність подовжено на термін до 5 років і на 0,75 % за кожен місяць, якщо особа пропрацювала понад 5 років після досягнення пенсійного віку.

розмір пенсії склав 1430 грн або 130,6 % від прожиткового мінімуму в тому ж році, що практично відповідає рівню 2010 – 2011 рр. (128,2 – 128,4 %), в той час як в 2009 р. середній розмір пенсійних виплат відповідав 142,6 % від прожиткового мінімуму. Водночас в 2013 р. 31,6 % громадян літнього віку вважали, що для забезпечення гідного життя розмір пенсії повинен коливатися в межах від 3000 до 3500 грн, 14,5 % назвали суму в 2000 - 2400 грн, а 13,8 % вказали, що пенсія мала б становити 5000 – 5500 грн (табл. 2)²⁰.

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, який розмір пенсії сьогодні здатний забезпечити Вам гідне прожиття?

Варіанти відповідей	Серед усіх респондентів
1200–1500 гривень	1,3
1600–1900 гривень	1,9
2000–2400 гривень	14,5
2500–2850 гривень	13,4
3000–3500 гривень	31,6
3600–3900 гривень	0,4
4000–4500 гривень	12,7
4600–4999 гривень	0,2
5000–5500 гривень	13,8
5600–6999 гривень	4,2
7000 гривень та більше (максимальне значення 15 000 гривень)	5,5
Немає відповіді	0,5

Джерело: Опитування «Літні чоловіки та жінки в Україні: умови життя та соціальне самопочуття», 2013 р.

Таким чином, звуження можливостей для забезпечення гідного рівня життя (через поєднання зайнятості і отримання пенсійних виплат) жінок віком 55 – 60 років відбувається без адекватної економічної компенсації, передбаченої після виходу на пенсію.

4. Високий рівень участі у неформальному секторі економіки та інші негативні риси зайнятості осіб літнього віку. Неформальний сектор є

²⁰ Проведено з 26 лютого по 12 березня 2013 року Центром «Соціальний моніторинг» у 24-х областях України, м. Києві та АР Крим. Опитано 1806 респондентів віком від 60 і старші. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41 – 2,36 відсотка (для чоловіків 3,46 – 5,77 відсотка, для жінок 1,55 – 2,58 відсотка).

основним сегментом зайнятості осіб старше працездатного віку. У 2012 р. 50,3 % усіх зайнятих осіб старше працездатного віку працювали у неформальному секторі. У сільській місцевості цей показник досяг 86,3 % від усіх зайнятих у віці старше працездатного у цьому ж році²¹. При цьому 25,9 % жінок, зайнятих у неформальному секторі, були старше працездатного віку.

Рівень участі населення працездатного віку у неформальному секторі економіки у 2012 р. практично не змінився порівняно з 2010 р. (при цьому намітилися тенденція до збільшення участі у неформальному секторі жінок працездатного віку). Водночас рівень участі населення у віці старшому за працездатний у неформальному секторі зріс з 49,3 % в 2010 р. до 50,3 % в 2012 р. (для жінок цієї категорії з 47,6 % для 50,1 % в той самий період).

Незважаючи на те, що значна частина осіб пенсійного віку невдоволена власним рівнем пенсій, на запитання «*Чи працювали/працюєте Ви після виходу на пенсію?*» 59,6 % респондентів відповіли негативно (57,8 % чоловіків та 60,7 % жінок), і лише 29,7 % (27,5 % чоловіків та 30,7 % жінок) працювали певний час після виходу на пенсію, але на час опитування уже не працювали (табл. 3)²².

Таблиця 3

Чи працювали/працюєте Ви після виходу на пенсію (по досягненні пенсійного віку)?

Варіанти відповідей	Серед усіх респондентів
Так, працював/ла після виходу на пенсію, але зараз уже не працюю	29,7
Так, я до сих пір працюю	10,6
Ні	59,6

Джерело: Опитування «Літні чоловіки та жінки в Україні: умови життя та соціальне самопочуття», 2013 р.

²¹ Економічна активність населення України 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2013/sb/07_13/sb_ean_2012.zip

²² Проведено з 26 лютого по 12 березня 2013 року Центром «Соціальний моніторинг» у 24-х областях України, м. Києві та АР Крим. Опитано 1806 респондентів віком від 60 і старші. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41 – 2,36 відсотка (для чоловіків 3,46 – 5,77 відсотка, для жінок 1,55 – 2,58 відсотка).

Однією із головних причин відносно низької економічної активності літніх осіб є інтенсивний характер праці та дискримінація за віком у трудових відносинах. Серед причин незайнятості громадяни найчастіше вказували на поганий стан здоров'я (30,1 %). Також 23,8 % опитуваних зауважили, що не мають бажання працювати і вже своє відпрацювали. Далі, респонденти у віці 60 – 64 роки серед причин своєї незайнятості посилалися на труднощі із працевлаштуванням (чоловіки – 22,1 %, жінки – 16,8 %) та на необхідність допомагати доглядати онуків або/та вести домашнє господарство (чоловіки – 7,4 %, жінки – 11,0 %).²³

Інтенсивний характер праці є однією з найбільш негативних рис зайнятості осіб літнього віку в Україні: 43,6 % осіб у віці старше працездатного працюють 8 годин на день, 12,2 % – 9 годин і більше (!), кожен четвертий (25,1 %) – майже повний робочий день – 5-7 годин²⁴. Саме високий рівень трудового навантаження, який пропонують роботодавці працюючим пенсіонерам, змушує їх раніше залишати ринок праці, оскільки такий режим роботи є занадто обтяжливим для літніх людей. На противагу цьому в розвинених країнах залучення осіб літнього віку до ринку праці відбувається відповідно до врахування таких особливостей трудових ресурсів старшого віку як залишкова працездатність, особливі умови відновлення (з тривалими періодами для відпочинку та іноді лікування) та потреба в спеціальних умовах праці (зі скороченою тривалістю робочого дня, тижня).

Крім того, під час проведення опитування²⁵ переважна більшість респондентів повідомила, що зазнавала тієї чи іншої форми обмеження **трудових прав по досягненні пенсійного віку**: 25,3 % відчували дискримінаційне ставлення під час пошуку роботи, 12,9 % – в оплаті праці,

²³ Опитування проведено з 26 лютого по 12 березня 2013 року Центром «Соціальний моніторинг» у 24-х областях України, м. Києві та АР Крим. Опитано 1806 респондентів віком від 60 і старші. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41 – 2,36 відсотка (для чоловіків 3,46 – 5,77 відсотка, для жінок 1,55 – 2,58 відсотка).

²⁴ Там само.

²⁵ Опитування проведено з 26 лютого по 12 березня 2013 року Центром «Соціальний моніторинг» у 24-х областях України, м. Києві та АР Крим. Опитано 1806 респондентів віком від 60 і старші. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41 – 2,36 відсотка (для чоловіків 3,46 – 5,77 відсотка, для жінок 1,55 – 2,58 відсотка).

10,8 % – у трудових відносинах, 10,1 % – вважали, що з віком виникають обмеження щодо професійного зростання, 7,2 % – повідомили, що пенсійний вік став на заваді вільному вибору графіка роботи. Лише 4,4 % респондентів після оформлення працювали на посаді, яка за рівнем і оплатою праці була кращою, ніж до виходу на пенсію; 43,3 % – на такій самій за рівнем оплати праці і престижністю посади; в той час як майже половина (49,8 %) працювали на посаді за рівнем оплати і за престижністю нижчою, ніж до виходу на пенсію.

Дискримінація за віком у трудових відносинах є результатом дії як стереотипних уявлень про низьку продуктивність праці і здатність до навчання осіб старшого віку, так і загального негативного ставлення до літніх людей, як таких, утримання яких є обтяжливим для суспільства, що розповсюджене в країнах Східної і Центральної Європи²⁶. В більшості пострадянських країн фактичне досягнення особою пенсійного віку стає певним «сигналом» для роботодавця про те, що робітник має бути відправлений «на відпочинок». Такий стан речей навіть відображений у російській та українській трудовій термінології, де пенсійний вік називається «віком непрацездатності»²⁷.

5. Розповсюдженість форми сімейної кооперації, за якої основним економічним внеском осіб літнього віку у добробут сім'ї є виховання онуків. Внаслідок несприятливих умов зайнятості та неспроможності реалізувати себе в громадському житті 66,5 % осіб віком 60 років і старше відчують себе непотрібними державі і суспільству (проти 16,9 %, які відчують себе потрібними). Натомість 89,5 % відчують себе потрібними сім'ї і родичам, 67,6 % – друзям і знайомим, 57,7 % – оточуючим людям (сусідам, колегам, тощо)²⁸.

²⁶ За даними Євробарометру: Eurobarometer, «Special Eurobarometer 378 «Active ageing», 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europa.eu/ey2012/ey2012main.jsp?catId=971&langId=en>

²⁷ Russian Federation, «Report of the Russian Federation on the implementation of UNECE RIS/MIPAA», 2012, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unece.org/pau/age/mica2011/country_reports_2012.html.

²⁸ Опитування проведено з 26 лютого по 12 березня 2013 року Центром «Соціальний моніторинг» у 24-х областях України, м. Києві та АР Крим. Опитано 1806 респондентів віком від 60 і старші. Стандарти

Таким чином, для більшості активних людей похилого віку підтримка сімейних зв'язків та участь у вихованні онуків стає заміною активної участі в житті суспільства: майже кожна п'ята особа похилого віку (18,4 %) постійно допомагає у вихованні онуків, а 11,3 % з цієї категорії осіб є основними виконавцями цього домашнього обов'язку, ще 34,6 % роблять це час від часу. Також 25,1 % респондентів повідомили, що у випадках хвороби, карантину у дитячому закладі, відрядження батьків тощо онуки, які живуть окремо, переїжджають до них і вони повністю піклуються про них.²⁹ Тобто, підвищення пенсійного віку зменшує можливості догляду за онуками для людей старшого віку і звужує економічні можливості для тих сімей, де наймана праця осіб літнього віку не приносить значного доходу.

Запровадження другого рівня пенсійної системи: проблеми формування громадської підтримки

Метою впровадження другого рівня пенсійної системи є розмежування фінансування пенсійних виплат за різними пенсійними програмами та надання можливості використання накопиченої суми коштів учасником другого рівня або його спадкоємцями. Втім, **низький рівень роз'яснювальної роботи щодо змісту накопичувального пенсійного забезпечення призвів до відсутності впевненості громадян щодо його позитивної ролі у підвищенні добробуту майбутніх пенсіонерів.**

У 2010 р. лише 24 % населення вірили у позитивний вплив запровадження другого рівня, тоді як 55 % – не вірили, а ще 21 % не визначився з відповіддю. Очікувано найбільшу частку прихильників впровадження другого рівня пенсійної системи отримало серед респондентів

відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41 – 2,36 відсотка (для чоловіків 3,46 – 5,77 відсотка, для жінок 1,55 – 2,58 відсотка).

²⁹ Опитування проведено з 26 лютого по 12 березня 2013 року Центром «Соціальний моніторинг» у 24-х областях України, м. Києві та АР Крим. Опитано 1806 респондентів віком від 60 і старші. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,41 – 2,36 відсотка (для чоловіків 3,46 – 5,77 відсотка, для жінок 1,55 – 2,58 відсотка).

з вищою освітою (31 % з усіх з цим рівнем освіти у порівнянні з 20 % з усіх опитаних з початковою освітою і такою самою часткою опитаних з повною середньою освітою)³⁰.

Як виявилось, українське суспільство не поінформоване про переваги від впровадження другого рівня пенсійної системи: 39 % респондентів не мали жодного уявлення про них, 38 % – очікували збільшення розміру пенсійних виплат за рахунок виплати додаткових коштів, 31 % – вірили у посилення залежності розміру пенсії від вкладу накопичених коштів, 24 % оцінювали як перевагу можливість успадкування коштів на персональному пенсійному накопичувальному рахунку родичами особи. Значно менша частка осіб (13 %) очікували від запровадження другого рівня зменшення «податкового тиску» на фонд оплати праці для роботодавців; така сама частка громадян розраховувала отримати право на переведення своїх обов'язкових пенсійних заощаджень з Накопичувального фонду до обраного ними недержавного пенсійного фонду. Потрібно зазначити, що з перевагами впровадження другого рівня пенсійного забезпечення найбільше обізнані особи середнього віку (37 – 59 років), які, найімовірніше, не будуть приймати участь у його розбудові (табл. 4)³¹.

³⁰ Опитування громадян України щодо їх поінформованості та їх думок стосовно пенсійної реформи, пенсійних питань, пенсійного віку та заощадження коштів на пенсію, проведене у період з 9-го по 13-те червня 2010 року компанією GfK Ukraine на замовлення Проекту USAID «Розвиток ринків капіталу» та Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору». Методом індивідуального інтерв'ю було опитано 2007 українців віком від 18 років і старше, які мешкають в усіх областях України та місті Києві.

³¹ Там само.

**Очікувані переваги від впровадження другого рівня пенсійної системи,
% всіх респондентів**

Очікувані переваги від впровадження другого рівня пенсійної системи	Вік респондентів			
	18-36 років	37-59 років	60+	Загалом
Збільшення розміру пенсійних виплат за рахунок того, що частина обов'язкових внесків до пенсійної системи накопичуватиметься у Накопичувальному фонді на індивідуальних пенсійних рахунках громадян	36	42	38	38
Посилення залежності розміру пенсії від вкладу накопичених коштів	31	32	25	30
Можливість успадкування коштів на персональному пенсійному накопичувальному рахунку родичами особи	20	24	21	22
Право громадян перевести свої обов'язкові пенсійні заощадження з Накопичувального фонду до обраного ними недержавного пенсійного фонду	13	15	12	13
Зменшення "податкового тиску" на фонд оплати праці роботодавців за рахунок перерахування частини обов'язкових пенсійних внесків до Накопичувального фонду із заробітку працівника	13	13	12	13
Страховання майбутніх пенсіонерів за допомогою розподілення ризиків між першим та другим рівнем пенсійної системи	8	10	11	10
Створення джерела інвестиційних ресурсів для зростання національної економіки	9	11	8	9
Підвищення ефективності управління пенсійними коштами шляхом здійснення управління приватними компаніями	7	8	5	7
Не чув про жодну з них	39	34	45	39

Джерело: Опитування «Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2010».

На нашу думку, **формування громадської думки на підтримку запровадження другого рівня пенсійної системи може зіткнутися з такими перешкодами:**

1. **Низький рівень економічної освіти населення та відсутність у більшості громадян знань та інформації про сучасні інструменти інвестування:** 59 % громадян ніколи не стежать за новинами фінансового

ринку, 28 % стежать лише під час кризи і лише 9 % стежать регулярно³². Стосовно способів заощадження та інвестування, то найбільш знайомими і привабливими для громадян України є накопичення готівкою у гривнях та іноземній валюті (про цей спосіб знають 97 % та 87 % респондентів відповідно). Ці два види фінансової діяльності відносно активно використовувалися громадянами (42 % та 11 % відповідно). Наступними серед відомих способів заощадження стали банківські депозити та ощадні рахунки (для 74 % респондентів), однак користувалися ними лише 7 % опитаних. Дві третини громадян обізнані з такими способами заощадження як придбання нерухомості, землі та відкриття поточних рахунків у банках. Надання позик та інвестування у дорогоцінні метали також є достатньо відомими способами (40 % обізнаних респондентів). Водночас менше чверті опитаних громадян знайомі із такими сучасними способами заощадження та інвестування, як інвестування в акції та облігації підприємств, у державні облігації, внески в кредитні спілки, участь у недержавних пенсійних та інвестиційних фондах. Відповідно й найменшим був відсоток їх використання (менше 1 %) (табл. 5)³³.

Така ситуація склалася в тому числі через недостатню поінформованість громадян щодо широкого спектру складних фінансових продуктів, відмінностей між ними, можливостей інвестування та ведення операцій на фінансових ринках (як результат недоступності для широких верств населення послуг з фінансового консультування).

³² Опитування громадян України щодо їх поінформованості та їх думок стосовно пенсійної реформи, пенсійних питань, пенсійного віку та заощадження коштів на пенсію, проведене у період з 9-го по 13-тє червня 2010 року компанією GfK Ukraine на замовлення Проекту USAID «Розвиток ринків капіталу» та Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору». Методом індивідуального інтерв'ю було опитано 2007 українців віком від 18 років і старше, які мешкають в усіх областях України та місті Києві.

³³ Там само.

Обізнаність зі способами заощадження коштів та інвестування і ставлення до них

Варіанти відповідей/рівень обізнаності та використання (в тому числі потенційного)	Знаю	Вважаю привабливим	Планую використати	Використовую зараз
Накопичення готівкою у гривнях	97	48	41	42
Накопичення готівкою в іноземній валюті	87	43	16	11
Банківські депозити (строкові вклади) і ощадні рахунки	74	20	8	7
Придбання нерухомості як спосіб вкладання грошей	60	37	5	2
Придбання землі як спосіб вкладання грошей	60	32	5	3
Банківські картки, поточні рахунки	57	11	8	12
Дорогоцінні метали	40	14	1	1
Надання позик іншим людям під відсотки	40	7	2	1
Накопичувальне страхування життя	35	4	1	1
Банківські метали чи депозити у дорогоцінних металах	28	5	1	1
Інвестування в акції та облігації підприємств	25	3	0	0,1
Інвестування у державні облігації	23	2	0	0,1
Внески в кредитні спілки	21	1	0	0,2
Участь у недержавних пенсійних фондах	20	2	1	0,2
Участь в інвестиційних фондах	18	2	0	0,2

Джерело: «Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2010». – К.: Проекти USAID «Розвиток ринків капіталу», «Розвиток фінансового сектору», 2010. – 22 с.

2. Низький рівень довіри до установ фінансового сектору, насамперед приватних: тільки кожен п'ятий респондент (21 % з опитаних) довіряв приватним банкам, 16 % опитаних вірили в дієвість функціонування Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, ще менша частка осіб (15 %) довіряли страховим компаніям, тільки кожен десятий – інвестиційним фондам і найменше (7 %) – недержавним пенсійним фондам. Хоча рівень

довіри до державних фінансових установ є помітно більшим (51 % громадян довіряють державному Пенсійному фонду України та 40 % – державним банкам)³⁴, проте він залишається недостатнім для активного використання прогресивних способів заощаджень та інвестицій. Окрім низького рівня фінансової грамотності довіру до фінансових установ підривають слабкий правовий режим та низький рівень поширення практики захисту прав та законних інтересів споживачів інтересів фінансових послуг.

3. Панування традиційних поглядів на пенсійне забезпечення і відсутність впевненості громадян у можливості підвищення рівня власних пенсійних надходжень. Незважаючи на те, що більшість (53 %) опитаних громадян у 2010 р. вважали, що про забезпечення старості повинні подбати держава і громадяни сумісними зусиллями, **70 % громадян розраховували на державну пенсію як основний дохід після закінчення активного періоду трудового життя. При цьому 54 % гадали, що не матимуть достатнього доходу для забезпечення гідного життя після виходу на пенсію**³⁵.

Показово, що в 2011 р. 68,3 % нічого не робили для підвищення свого матеріального забезпечення в майбутньому, розраховуючи на державну пенсію, 6,5 % не робили нічого, розраховуючи на допомогу дітей та інших родичів, тільки 6,7 % інвестували гроші в нерухомість, бізнес і т.п. і ще 6 % відклали на майбутнє. Зважаючи на це, відносна більшість респондентів (43,2 %) висловилися за збереження солідарної пенсійної системи, тоді як накопичувальну підтримало 33,2 %³⁶.

Такі дані свідчать про те, що **серед громадян України, більшість з яких не мають достатніх доходів для заощадження, переважають**

³⁴ Опитування громадян України щодо їх поінформованості та їх думок стосовно пенсійної реформи, пенсійних питань, пенсійного віку та заощадження коштів на пенсію, проведене у період з 9-го по 13-те червня 2010 року компанією GfK Ukraine на замовлення Проекту USAID «Розвиток ринків капіталу» та Проекту USAID «Розвиток фінансового сектору». Методом індивідуального інтерв'ю було опитано 2007 українців віком від 18 років і старше, які мешкають в усіх областях України та місті Києві.

³⁵ Там само.

³⁶ 11-13 липня 2011 р. за випадковою вибіркою було опитано 1000 осіб віком від 18 років в усіх обласних центрах України, М. Києві та М. Севастополі. Добір респондентів здійснювався на основі квотування за такими ознаками: регіон проживання, вік, стать. Похибка репрезентативності дослідження складає 3, 2 %.

патерналістські настрої та успадковані з радянських часів погляди на пенсійне забезпечення. Це підтверджується й статистичними даними. Зокрема, за результатами обстеження самооцінки домогосподарствами України рівня своїх доходів у січні 2013 р. представники майже третини з них поклали відповідальність за свій добробут на державу (10,4 % обрали відповідь «повністю держава» і 20,1 % – «переважно держава»). Тільки 8,8 % заявили, що переважною мірою вони самі мають бути суб'єктом такої відповідальності і лише 2 % повністю взяли на себе відповідальність за власний добробут³⁷.

Зазначимо, що **крім недовіри до фінансових інститутів на заваді підвищенню інвестиційної активності українців стоїть вкрай низький рівень їхнього добробуту.** Існуючий рівень доходів не лише не дозволяє заощаджувати та інвестувати кошти, але й не покриває основних споживчих потреб населення: тільки 10 % домогосподарств у 2012 р. вистачало доходів на витрати і на заощадження. Майже половина (49 %) домогосподарств могли покрити витрати на споживання, однак заощаджень не робили, тоді як 37,6 % постійно відмовляли собі у найнеобхіднішому (крім харчування), а 2,9 % не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування.³⁸ За умови помітного збільшення доходів тільки незначно більше чверті опитаних (26,8 %) готові спрямувати додаткові кошти на накопичення, а близько третини домогосподарств витратили б гроші на поточні споживчі витрати (31,2 % – на одяг і взуття, 32,3 % - на побудову техніку), 47 % задовольнили б свою потребу в лікуванні і 44 % зайнялися б вирішенням проблеми житла.³⁹

³⁷ За результатами обстеження самооцінки домогосподарствами України рівня своїх доходів. Проведене працівниками органів статистики в січні 2013 р. шляхом обстеження 10499 домогосподарств, що представляють всі домогосподарства в Україні (формування вибірки здійснено на основі процедури стратифікованого багатоступеневого відбору).

³⁸ Там само.

³⁹ За результатами обстеження самооцінки домогосподарствами України рівня своїх доходів. Проведене працівниками органів статистики в січні 2013 р. шляхом обстеження 10499 домогосподарств, що представляють всі домогосподарства в Україні (формування вибірки здійснено на основі процедури стратифікованого багатоступеневого відбору).

Висновки та рекомендації

Модернізація пенсійної системи України здійснюється без необхідної громадської підтримки та розуміння нагальності реформ. Така ситуація зумовлена як об'єктивними обставинами, так і наслідками невдалої соціально-економічної політики. Переваги нової системи пенсійного забезпечення (зокрема, зменшення демоекономічного навантаження на працююче населення, збалансування бюджету ПФУ, підвищення розмірів пенсійних виплат) – громадянам важко оцінити, оскільки вони є віддаленими у часі.

Крім того, окремі кроки, спрямовані на реформування пенсійної системи не були послідовними і системними. Зокрема, залишаються диспропорції в пенсійному забезпеченні, зумовлені збереженням спеціальних пенсійних програм для окремих категорій громадян. Введення персоніфікованого обліку пенсійних внесків та встановлення нової зарплатної бази пенсійних нарахувань не сприяли помітній диференціації розмірів пенсій та відновленню соціальної справедливості у розподілі коштів фонду солідарної пенсійної системи. Державою практично не втілюються кроки, спрямовані на впровадження концепції активного старіння, сприяння зайнятості населення старшого віку та усунення дискримінації літніх людей на ринку праці.

Водночас громадяни з великою пересторогою ставляться до будь-яких змін, які порушують чи взагалі усувають їх можливості пристосування до існуючої соціально-економічної ситуації в країні. Це, зокрема, стосується зусиль органів державної влади зменшити частку неформального сектору без створення альтернатив для зайнятості осіб літнього віку.

З огляду на порушені проблеми сприйняття населенням модернізації пенсійної системи варто розглянути такий комплекс заходів щодо формування її суспільної підтримки.

Необхідно закріпити у Генеральній угоді між Кабінетом Міністрів України, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців та підприємців та всеукраїнськими профспілками наступні положення:

- підвищення пенсійного віку супроводжується створенням спеціальних умов для реалізації трудового потенціалу осіб старшого віку: подоланням дискримінації за віком у трудових відносинах, підвищенням конкурентоспроможності на ринку праці працівників старшого віку, створенням умов для збереження здоров'я і тривалої працездатності працюючого населення, створенням робочих місць зі спеціальними умовами праці, що відповідають потребам працівників старшого віку, впровадженням дієвих економічних стимулів до подовження трудового життя;
- підвищення заробітної плати визнається одним із головних джерел збільшення надходжень до ПФУ;
- перерозподіл навантаження зі сплати страхових внесків між роботодавцями та найманими працівниками буде здійснюватись з одночасним гарантованим підвищенням заробітної плати працівникам.

Реалізація кожного напрямку реформування пенсійної системи повинна супроводжуватись роз'яснювальною роботою щодо кінцевої мети здійснюваних заходів.

Для підвищення рівня громадської підтримки модернізації пенсійної системи перш за все необхідно **забезпечити концептуальне обґрунтування політичного рішення щодо підвищення пенсійного віку і розробити основні засади реалізації політики активного старіння в Україні.** Для цього необхідно:

1. У новій Стратегії демографічного розвитку варто обґрунтувати необхідність проведення політики активного старіння. Відповідно до принципів цієї політики людям старшого віку повинен бути наданий широкий вибір щодо сфери самореалізації: навчання, робота, різні форми

дозвілля, участь у волонтерському русі. Головна ідея такого підходу полягає в тому, що вільний вибір способу і царини самореалізації допомагає зберігати продуктивність людей старшого віку якомога довше.

2. Удосконалити заходи, спрямовані на подолання негативних наслідків старіння населення, запропоновані у Стратегії демографічного розвитку в період до 2015 р.⁴⁰ Здійснити їх систематизацію (з відповідним змістовним наповненням) за найважливішими напрямками політики, спрямованої на реалізацію принципів активного старіння, в країнах ЄС:

- підвищення рівня зайнятості людей літнього віку (що в першу чергу передбачає створення можливостей для підвищення конкурентоспроможності людей старшого покоління на ринку праці – як через усунення дискримінації, так і шляхом впровадження програм професійного розвитку);

- заохочення участі старшого покоління у житті суспільства (у громадській, волонтерській діяльності, а також у ролі осіб, що забезпечують домашній догляд) ;

- організація умов для самостійного проживання осіб літнього віку (що передбачає заохочення здоров'язбережувального способу життя на основі своєчасної профілактики захворювань, надання соціальних послуг і послуг з користування транспортними засобами, створення дружнього до людей літнього віку середовища).⁴¹

3. У новій Стратегії демографічного розвитку встановити строки та визначити кількісні та якісні критерії оцінювання результативності та ефективності реалізації політики активного старіння в Україні на кожному з її етапів.

Основними напрямками здійснення інституціональної підтримки політичного рішення щодо підвищення пенсійного віку є: сприяння

⁴⁰ Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 24 червня 2006 р. № 879 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/879-2006-%D0%BF>

⁴¹ За даними Євробарометру: Eurobarometer, «Special Eurobarometer 378 «Active ageing», 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europa.eu/ey2012/ey2012main.jsp?catId=971&langId=en>.

реалізації трудового потенціалу осіб літнього віку, створення умов для збереження тривалої працездатності населення, впровадження дієвих економічних стимулів до відкладання виходу на пенсію.

В межах реалізації цих напрямів перш за все необхідно:

1. Розробити та затвердити Національну стратегію зайнятості, в якій, серед іншого, будуть передбачені заходи, спрямовані на зменшення випадків раннього виходу на пенсію; збільшення тривалості трудового життя та попередження дискримінації за віком у трудових відносинах; реалізація ініціатив, спрямованих на поширення гнучких форм зайнятості; проведення освітніх програм для працівників передпенсійного віку; організація ярмарок вакансій для працівників передпенсійного віку; впровадження заходів, спрямованих на покращення умов праці.

2. Сприяти запобіганню випадкам дискримінації за віком у трудових відносинах через:

– стимулювання позитивних культурних зрушень у ставленні до літніх працівників шляхом проведення масштабних державних інформаційних кампаній, спрямованих на подолання негативних стереотипних уявлень роботодавців про працівників старшого віку (розповсюдження через засоби масової інформації результатів досліджень і публікацій щодо їх значного адаптаційного потенціалу, реальних можливостей з підвищення продуктивності праці; проведення інформаційно-комунікативних заходів для обговорення проблем трудової адаптації осіб старшого віку; заснування спеціальних премій для тих підприємств і організацій, що створюють найбільш дружні до осіб похилого віку робочі місця і можуть бути прикладом зі сприяння зайнятості літніх осіб);

– внесення змін до законодавства, що передбачають заборону будь-яких проявів дискримінації за віком шляхом прийняття спеціального Закону «Про сприяння зайнятості літніх осіб», де крім іншого буде міститися: чітке визначення дискримінації за віком у трудових відносинах; вичерпний перелік

професій, в яких через особливі вимоги до здоров'я працівників може встановлюватися межа граничного віку для осіб, які бажають отримати місце роботи; перелік видів робіт, на які особи літнього віку повинні найматися в пріоритетному порядку; норми, що встановлюють відповідальність роботодавців за прояв дискримінації за віком у трудових відносинах;

– включення в колективні договори положень щодо недопущення дискримінації за віком у доступі до участі у навчальних проектах, програмах, спрямованих на підвищення кваліфікації, а також у інших заходах у галузі професійної підготовки і перепідготовки.

3. Підвищувати конкурентоспроможність на ринку праці працівників старшого віку і покращувати якість їх трудового потенціалу шляхом:

– сприяння залученню до «навчання протягом життя» осіб середнього, зрілого і передпенсійного віку для набуття ними інноваційних навичок роботи та реалізації освітніх програм, спрямованих на поширення застосування новітніх технологій працівниками на їх робочих місцях;

– надання через Державну службу зайнятості спеціальних консультаційних послуг з питань переходу в реальний сектор економіки для осіб старшого віку, зайнятих в неформальному секторі (для самозайнятих – з управління фінансами, податкової звітності, для найманих робітників – щодо можливостей офіційного працевлаштування і розрахунку пов'язаного з цим підвищення майбутніх пенсійних виплат);

– створення механізму спільного фінансування (за участю Державної служби зайнятості, роботодавця та самого робітника) навчання і підвищення кваліфікації низькокваліфікованих працівників старшого віку;

– адаптації міжнародного досвіду з надання пільг роботодавцям, які створюють робочі місця для працівників зрілого, передпенсійного та пенсійного віку, до національного законодавства (як от: часткова компенсація державою роботодавцям від 50 до 100 % їх внесків на соціальне страхування в залежності від віку співробітника, який наймається на роботу; одноразові виплати або фіксовані щорічні бонуси для підприємств, що

наймають на постійну роботу працівників у віці 45 – 50 років; скорочення податкових зборів з роботодавців, які наймають працівників старшого віку, на період що відповідає попередньому періоду безробіття працівника, який наймається; часткове непряме субсидування заробітної плати працівників, які продовжують трудову діяльність після досягнення офіційної межі пенсійного віку, через повну відміну виплат роботодавцями внесків на них у фонд соціального страхування). Для найбільшої результативності доцільно в першу чергу надавати запропоновані пільги роботодавцям, які наймають на роботу представників найменш соціально захищених категорій літніх осіб – з низькими доходами, з обмеженими можливостями, безробітних впродовж тривалого часу тощо.

4. Створювати умови для збереження здоров'я і тривалої працездатності працюючого населення незалежно від віку і сприяти створенню робочих місць зі спеціальними умовами праці, що відповідають потребам людей працівників старшого віку. Для цього ми рекомендуємо:

- встановити (або посилити) економічну відповідальність роботодавців за такі порушення в галузі охорони праці: створення небезпечних або шкідливих умов праці шляхом неналежного технічного забезпечення виробничого процесу; ненадання достатньої і вичерпної інформації про потенційно шкідливий або небезпечний характер роботи працівникам; неналежне навчання працівників безпечних методів і прийомів виконання робіт; випуск, розповсюдження і використання засобів виробництва, що не відповідають законодавчим нормативам і вимогам у галузі охорони праці; відсутність адекватної компенсації працівникам, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, та за роботу зі шкідливими умовами праці;

- закріпити на законодавчому рівні право осіб похилого віку на часткову зайнятість і користування гнучкими графіками роботи, додаткову щорічну відпустку, а також встановити обмеження щодо залучення їх до роботи у змінному режимі та в нічний час;

– проводити систематичну оцінку робочих місць, на яких працюють або можуть працювати особи похилого віку, з метою оцінки ризиків для їх здоров'я; сприяти поширенню як серед роботодавців, так і працівників інформації про небезпечність роботи в умовах стресу або за умови неотримання адекватної винагороди за роботу (що виражається у низькій заробітній платі, недостатньому професійному визнанні, обмежених можливостях для кар'єрного зростання)⁴².

Для створення економічних стимулів до подовження трудового життя та збільшення числа платників страхових внесків за рахунок переходу працівників у формальний сектор зайнятості необхідно:

– посилити зв'язок між розміром пенсійних нарахувань та часом виходу на пенсію;

– підвищити довіру працюючого населення до солідарної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування через відновлення соціальної справедливості у розподілі її коштів (здійснити поетапний перехід до єдиних правил призначення пенсій для всіх отримувачів пенсійної системи першого рівня; застосовувати єдиний підхід до призначення розмірів надбавок і підвищень до пенсій для всіх категорій пенсіонерів; запровадити ефективний механізм індексації пенсій з метою встановлення прийняттого співвідношення між пенсійними виплатами, призначеними в різні роки; розробити обов'язкові пенсійні програми для осіб, зайнятих на роботах зі шкідливими і важкими умовами праці, та забезпечити їх роботу; звільнити бюджет Пенсійного фонду від виплат соціальних пенсій та розділити в соціальному статусі отримувачів цього виду пенсій і пенсіонерів, які мають необхідний для призначення пенсій трудовий стаж);

⁴² Спеціальне дослідження, проведене в Фінляндії показало за таких умов ймовірність отримати серцевий напад збільшується на 220 %. Див. Kivimäki Mika Work stress and risk of cardiovascular mortality:prospective cohort study of industrial employees/ M. Kivimäki et// British Medical Journal. – 2002.– № 325.

– підвищити прозорість роботи пенсійної системи (упорядкувати пенсійне законодавство і запровадити уніфіковану законодавчу базу пенсійної системи, ввести практику оприлюднення показників, що характеризують її роботу, забезпечити доступ громадян до інформації про здійснені ними пенсійних внески).

Також варто суттєво посилити роз'яснювальні і популяризаторські заходи щодо **пояснення позитивів впровадження другого рівня пенсійної системи**, робити наголос на його позитивній ролі у підвищенні добробуту майбутніх пенсіонерів.